

KELENDERİS LİMAN HAMAMI

Mehmet TEKOCAK*

Abstract

The height of Kelenderis Harbour Bath is approximately 10 meters from the sea level, at a distance of almost 50 meters to the land; and besides, situated in the west side of the harbour. It was named as “Harbour Bath” due to being so close to the harbour, particularly in antiquity, too. Though it was ruined in some places and exposed to different kinds of natural and human destruction, it is one of the unique examples. Eight places have been detected in the building and four of them that have remained intact have reached today. These places constructed on the main axes, which are either parallel or vertical to one another, are caldarium, tepedarium/sudatorium, tepidarium and praefernium. On the one hand, the external façades are without plaster; on the other hand, the internal façades have been covered with brick and besides, plaster traces can still be seen on it. Vault and dome have been used as a kind of top (upper) cover. The niches in caldarium and tepedarium/sudatorium places have high caged windows, and there are bath pools under the niches of caldarium, seen frequently in the region.

Kelenderis Harbour Bath, except from V.place, is in the group of bath facilities “Reihentyp” by Krencker whose examples can be seen in the East Pamphlia and around Cilicia. It is highly possible that Kelenderis Harbour Bath was built at the beginning of the 3th century AD. and had been used for a long time.

Key words: Kelenderis Harbour Bath, Harbour Bath, Bath, Kelenderis Bath, Kelenderis, Kelenderis Roman Bath

Özet

Kelenderis, Doğu Akdeniz dünyasında yer alan ve antik çağda Kilikya Bölgesi olarak adlandırılan bölgenin, Orta Dağlık bölümündeki önemli antik liman kentlerinden birisidir.

* Yard.Doç.Dr. Mehmet Tekocak, Selçuk Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü 42031 Kampüs / Konya-TÜRKİYE.

Kelenderis Kazısı Başkanı ve Sayın Hocam Prof. Dr. Levent Zoroğlu'na hem bu konuyu çalışmam için verdiği izinden hem de her zaman göstermiş olduğu değerli katkılarından dolayı sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Kelenderis'te Liman Hamamı olarak adlandırılan yapı limanın batısında, deniz seviyesinden yaklaşık 10 m. kadar yükseklikte, kıyıya ortalama 50 m. uzaklıktadır. Özellikle antik çağda limana bu denli yakın olması sebebiyle de "Liman Hamamı" olarak adlandırılmıştır. Çeşitli doğa ve insan tahribatlarına maruz kalarak bazı mekanlarını kaybetmesine karşın, tamamıyla yok olmadan günümüze ulaşabilmiş örneklerden birisidir. Binada sekiz mekan tespit edilmiş olup bunlardan dördü sağlam olarak günümüze ulaşmıştır. Birbirlerine paralel yada dikey olarak gelen ana eksenler üzerine kurulan bu mekanlar; caldarium, tepidarium/sudatorium, tepidarium ve praefurnium'dur. Kireç harcı ve moloz taşlar ile inşa edilen duvarların dış cepheleri sıvasız olup iç cephelerinde ise tuğla kaplama ve bunun üzerinde de sıva izleri görülmektedir. Üst örtü elamanı olarak kubbe ve tonoz kullanılmıştır. Caldarium ve tepidarium/sudatorium mekanlarındaki eyvanlar yüksek kafes pencereli olup, caldarium'dakilerin altında, bölgede sık karşılan bir uygulama olan, yıkanma havuzları bulunmaktadır.

Kelenderis Liman Hamamı, V.mekan (ki bu mekanın farklı bir tarihte yapıldığı düşünülmektedir) ayrı tutulduğu takdirde, örnekleri Doğu Pamfilya ve Kilikya çevresinde görülen, Krencker'in "*Sıra Tipi (Reihentyp)*" hamam tesisleri grubuna girer. Kelenderis Liman Hamamı'nın olasılıkla M.S. 3. yüzyılın başlarında inşa edilerek, onarımlar ve buna bağlı değişikliklerle uzun zaman işlevini sürdürdüğünü göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelenderis Liman Hamamı, Liman Hamamı, Hamam, Kelenderis Hamamı, Kelenderis, Kelenderis Roma Hamamı

Hiç şüphesiz temizlik, insanların hatta tüm canlıların vazgeçemeyecekleri gereksinimlerinden birisidir. İnsanoğlu, temizliği önce manevi arınma olarak kabul etmiş, zaman içerisinde bedeni yönden de benimsemiştir. Dolayısıyla banyo ve banyo yapmak, yeryüzündeki tüm toplumlarda hem dini, hem de bedeni temizliği sağlayan bir olgu olarak kabul görmüştür. Böylece insanlar yıkanma gereksinimlerini karşılayabilmek amacıyla değişik mimari üsluplar geliştirmişler ve bu olgu Roma İmparatorluk Çağında doruk noktasına ulaşmıştır.

Üzerinde yaşadığımız Anadolu coğrafyasında günümüze ulaşabilen veya kazılarla ortaya çıkarılan Roma dönemine ait yapılar ve bunların oluşturduğu Roma Dönemi mimarisi ile ilgili geniş çaplı araştırmalara 20. yüzyılın ilk yarısının ikinci çeyreğinde başlanmış ve bu çalışmalar artarak günümüze kadar devam ettirilmiştir. Roma imparatorluk devrinde Anadolu'nun bir çok kentinde inşa edilen hamam binaları da bundan payına düşeni almıştır. Öyle ki pek çok büyük Anadolu kentinde, ki bunların hemen hemen hepsi Batı Anadolu'da yer alır, "İmparatorluk Tipi" olarak adlandırılan Batı Roma Hamamı tipi ve Yunan gymnasium'u ile karışık

bir görüntü çizen Roma Hamam yapıları inşa edilmiştir¹. Güney Anadolu coğrafyasındaki Kilikya ve Pamfilya Bölgesi şehirleri de zengin hamam mimarisine sahip olmakla birlikte ilk zamanlar Batı Anadolu'da bulunan hamam yapıları kadar ilgi görmemiştir. Bu iki bölge kentlerinde bulunan hamamlar ile ilgili ilk bilgilere, 19. ve 20. yüzyıllarda bölgeyi gezerek sadece kalıntıların varlığı hakkında bilgiler veren seyyahların eserlerinde rastlamaktayız². Bu bölgelerdeki hamamlar ile ilgili ilk çalışmalar batıya nazaran daha geç başlamıştır. Side'de bulunan hamamlar üzerine yapılan çalışmalar da Akdeniz bölgesindeki ilk araştırmalardır³. Kilikya bölgesi kentlerinin sahip olduğu hamam binaları ile ilgili araştırmalar ise Pamfilya bölgesinden sonra başlamıştır. Bir başka ifade ile Kilikya Bölgesi, özellikle de Dağlık Kilikya bölgesinde yer alan hamam binaları Anadolu'da en geç değerlendirilen grupta yer almaktadır. Dağlık Kilikya bölgesinde yer alan antik kentlerin en önemli ortak özelliği mütevazı bir yapıya sahip olmalarıdır. Söz konusu bu mütevazilik hamam mimarisinde kendisini fazlasıyla göstermektedir. 1963 yılında başlayan Dağlık Kilikya Bölgesi hamam çalışmaları sonraki yıllarda yeterli olmasa da farklı şehirlerde bulunan yapılar üzerinde devam ettirilmiştir⁴. Bölgedeki hamamlar ile ilgili yapılan çalışmalardan en önemli ve kapsamlısı 1967 yılında tamamlanmıştır⁵.

¹ İmparatorluk tipine giren Hierapolis, Alexandria Troas, Ephesos, Miletos, Aphrodisias ve Aizanoi kentlerindeki hamam yapıları için bkz. Krencker, Krüger 1929, 28-295. Mimari kökeni, merkezi İtalya ile güney İtalya'da gelişmiş bulunan hamam tiplerine dayanan Likya Hamamları için bkz. Farrington 1995, passim. Yunan gymnasium'u ile karışık bir görüntü çizen Efes'teki Antonius Pius Hamamı için bkz. Keil 1957, 51, fig.27 ; Milet'teki Vergilius Capito Hamamı için bkz. Gerkan, Krischen 1928, 23vd., fig.1. Yunan gymnasium ile karışık bir görüntü çizen Roma Hamamları hakkında genel bilgi için ise bkz. Yegül 2006, 216-290.

² Lanckoronksi 1890, 45-46, 91-93, 139, fig.26, 28, 69, 70 de Pamfilya bölgesi kentlerinden Aspendos, Perge ve Side'de bulunan hamamlardan bahsedilmektedir ; F.Hild ve H.Hellenkemper adlı araştırmacılar 1990 yılında yayınladıkları eserlerinde içinde Kelenderis'in de yer aldığı pek çok Kilikya kentinde bulunan hamam yapısından bahsetmektedirler: Hild, Hellenkemper 1990, 160-163, 165-166, 178-185, 187-193, 201-202, 272, 275-276, 293-294, 298, 311-312, 315-320, 363, 400-405, 407, 448 ; Zoroglu 1994a, 28 ; Ch.Irby ve J.Mangles Kilikya'ya 1817 yılı sonlarında yaptıkları gezide Kelenderis'e de uğramışlar ve Liman Hamamından söz eden ilk araştırmacılar olmuşlardır.

³ Mansel 1963, 143-156.

⁴ Anemurium, Iotape, Antiocheia ad Cragum, Selinus ve Syedra'da bulunan hamamlar için bkz. Rosenbaum vd., 1967, 1-47 ; Rosenbaum 1968, 6-8, fig.7-12, 21 ; Smith 1969, 177-181, Huber 1970, 47-50, fig.1-11, foto 1-7 ; Russel 1975, 121-126, fig.1-16 ; Russel 1977, 138, fig.19 ; Erdemgil, Özoral 1975, 56-57, plan 1-2, res.11-12 ; Elaiusa Sebaste'deki hamamlar için bkz. Tırpan 1990, 103-105, res.5-11 ; Borgia, Spanu 2003, 247-335 ; Ova Kilikya kentlerinden Tarsus'ta bulunan hamam için bkz. Adak-Adıbelli 2007, 25-40.

⁵ Onurkan vd.1967, 36-126; Bu çalışmada hamamlar bir tipoloji dahilinde ele alınarak incelenmiştir.

Kelenderis antik kenti, Doğu Akdeniz dünyasında yer alan ve antik çağda Kilikya Bölgesi olarak adlandırılan bölgenin, Orta Dağlık bölümündeki önemli liman şehirlerinden birisidir. Antik Kelenderis kentinin kalıntıları, günümüz Mersin-Antalya karayolu üzerinde, Silifke ile Anamur arasında bulunan Aydıncık ilçesinde yer almaktadır. Bugünkü modern kent tamamıyla antik kentin üzerine kurulmuştur⁶. Dağlık bir bölgede kurulmuş olan bu kıyı kentinin en önemli avantajı, belki de kurulduğundan bugüne kadar varlığını sürdürmüş olmasının nedeni, doğal bir limana sahip oluşudur.

Kelenderis'te Liman Hamamı olarak adlandırılan yapı limanın batısında, deniz seviyesinden yaklaşık 10 m. kadar yükseklikte kıyıya ortalama 50 m. uzaklıktadır (fig. 1). Özellikle antik çağda limana bu denli yakın olması sebebiyle de "Liman Hamamı" olarak adlandırılmıştır. Yapı çeşitli doğa ve insan tahribatlarına maruz kalarak bazı mekanlarını kaybetmesine karşın aşağıda ele alacağımız gibi bazı mekanları oldukça sağlam biçimde günümüze ulaştırmıştır.

Kelenderis Liman Hamamı ile ilgili ilk bilgileri, oldukça yetersiz olmakla birlikte, kent hakkında bilgiler veren ilk çağ kaynaklarından öğrenmekteyiz⁷. Şunu da hemen belirtmekte fayda var; kente 18. ve 19. yüzyıllarda uğramış olan çoğu seyyah ve araştırmacı, hamamdan bahsetmez. Bunlardan sadece birkaç tanesi hamamın adını zikretmekle yetinmiştir. Bu da hamamın bu çağlarda yapılan ilaveler ve değişiklikler ile kendi işlevi dışında başka bir amaçla hizmet verdiğini düşünmemize sebep olmuştur. 1989 yılında hamamda yapılan kazı çalışmaları sonucu elde edilen bulgular da bu düşüncemizi destekler nitelikte olmuş ve yapının bir bölümünün depo olarak kullanıldığı tespit edilmiştir⁸.

Kelenderis Liman Hamamı ile ilgili bugüne kadar ki ilk çalışma Levent Zoroğlu tarafından yapılarak bilim alemine sunulmuştur⁹. 1997 yılında da tarafımda yüksek lisans tezi olarak ayrıntılı bir şekilde çalışılmıştır¹⁰. 1992

⁶ Kelenderis antik kentinde Prof.Dr. Levent Zoroğlu başkanlığındaki ekip 1986 yılından bu yana kesintisiz olarak arkeolojik kazı ve araştırmalar yürütmektedir. Yapılan çalışmalar sonucu bugüne kadar elde edilen veriler yayımlar yolu ile bilim alemine sunulmuştur. Dolayısıyla Kelenderis antik kenti ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Zoroğlu 1994a, passim.

⁷ Kelenderis antik kenti ile ilgili yapılan gezi ve yüzey araştırmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zoroğlu 1994, 25-30.

⁸ Zoroğlu 1991, 307-308, fig.16-18.

⁹ Zoroğlu 1988, 411-412, res.12-15 ; 1989, 137-138, res.14-17 ; 1991, 307-308, res.16-18 ; 1994a, 45-50 ; 1995, 197, res.16-19.

¹⁰ Tekocak 1997, passim.

yılı kazılarında ortaya çıkarılan zemin mozaiği, üzerindeki kırmızı renkli tesseralarla, yüksek kafes pencereci, tonoz ve kubbe örtülü bir şekilde betimlenmiş olan yapının Levent Zoroğlu tarafından hamam binası olarak değerlendirilmesi, yapı hakkında elde ettiğimiz bilgileri daha da netleştir-memiz açısından oldukça faydalı olmuştur¹¹.

Yapının duvarları kireç harcı ve değişik ölçülerdeki moloz taşlar ile inşa edilmiştir. Şu anda dış cepheleri sıvasız olup iç cephelerinde ise ise yer yer tuğla kaplama ve bunun üzerinde de sıva izleri görülmektedir (Fig.2). Bazı mekanlarda zemine yakın yerlerdeki kalıntılardan mermer plakaların da kaplama malzemesi olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Söz konusu mermer plakalar yapı içindeki dolgu temizliği çalışmaları sırasında da ele geçmiştir. Sağlam bir şekilde günümüze ulaşmamış olan üst örtüye ait kalıntılardan, izolasyonu sağlamak amacıyla, içinde tuğla parçalarının da bulunduğu kum kireç karışımı harç ile örtünün üzerinin sıvandığı anlaşılmıştır.

Bugün ayakta kalan haliyle kare bir plan arz eden yapının doğu batı uzunluğu 19.20 m., kuzey güney uzunluğu ise 19.80 m. olarak ölçülmüş-tür. Yapının yüksekliği farklı kotlara bağı olarak 6.50-8.50 m. arasında değişmektedir. 1987 yılı ve sonrasındaki yıllarda yapılan temizlik ve kazı çalışmaları sonucu ortaya çıkartılan temel duvarları ve alt yapı sistemleri yapının bu kadar küçük ölçekte olmadığını ortaya koymamızı sağlamıştır. Liman hamamında ilk kazı ve temizlik çalışması 1987 yılında gerçekleştirilmiş olup söz konusu çalışmalara 1988, 1989, 1990 ve 1992 yıllarında da devam edilmiştir. Bu yıllarda yapılan çalışmalar sadece kazı ve temizlik yönünden olmamış yer yer koruma ve sağlamlaştırma amaçlı küçük onarımlar da yapılmıştır. Liman Hamamının kazı öncesi görünürdeki planı ilk kez 1987 yılında çıkarılmış, daha sonraki yıllarda yapılan kazı çalışmaları sonucu ortaya çıkan yenilikleri de kapsayan birkaç yeni plan daha çıkarılmıştır¹². 1987-1990 yılları arasındaki kazı çalışmalarında öncelikle I. ve II. mekan olarak adlandırılan bölümlerdeki kalın bir dolgu oluşturan döküntü ve yıkıntıların temizliği yapılmış, daha sonra da yapının zeminini ve zemin altındaki çalışmaları yürütülmüştür.

Şimdiki haliyle yapının tahriplici de olsa döt mekanı ayaktadır. Ancak yapılan kazı ve araştırmalarımız sonucu elde ettiğimiz bulguların yardımıyla Liman Hamamı'nda neredeyse tamamına yakını yok olan, sadece bazı

¹¹ Zoroğlu 1994a, 31-32, res.15 ; Zoroğlu 1994b, 38, res.4 ; Zoroğlu 1995, 194-196, res.12-14.

¹² Zoroğlu 1989, res.14 ; Zoroğlu 1991, res.16 ; Zoroğlu 1995, res.19.

bölümlerde temel kalıntıları görülebilen dört adet daha mekanın varlığı tespit edilmiş ve böylece mekan sayısı sekize ulaşmıştır (fig.3)

I. Mekan (fig. 3-6)

I. Mekan olarak adlandırılan bu bölüm, yapının güneybatı köşesinde yer almakta olup, kare bir plana sahiptir. Bu mekanın kuzeybatı, kuzeydoğu ve güneydoğu köşelerinde üst örtüyü taşıyan ayaklar mevcuttur. Ayaklardaki yoğun tahribat sonucu kuzeydoğu ve güneydoğu yönündekileri sağlamlaştırma çalışmaları 1988 yılı kazı sezonunda gerçekleştirilmiştir¹³. Mekanın kuzey, güney ve batı yüzünde birer eyvan bulunmaktadır. Kuzey eyvan ayakta olup, güney eyvanın çok az bir kısmı, batı eyvanın ise, sadece bir bölümü sağlam kalabilen sırt duvarı günümüze ulaşabilmiştir. Buradaki duvarların iç cephelerinde, tuğla kaplama ve onun üzerinde de kireç harçlı sıva kalıntıları mevcuttur.

Bu mekanın içerisi, bir yandan üst örtüsünün tamamının ve duvarlarının yer yer çökmesi, bir yandan da çöplük olarak kullanılması sonucunda bir hayli dolmuş durumdaydı. Burada, 1987 yılında temizlik ve kazı çalışmaları başlatılmış, 1992 yılında tamamlanarak onarım çalışmaları gerçekleştirilmiştir¹⁴. Dolgu ve yıkıntıların arasında, yapıya ait moloz taşlar, değişik ebatlarda bir kısmı sağlam olan çoğu kırık pişmiş toprak levhalar ve künkler ele geçmiştir. Yine yapılan bu çalışmalar neticesinde eyvan altlarındaki yıkanma havuzları, sıcak su dağıtım havuzu, mekan zemini ve hypocaust sistemi ortaya çıkarılmıştır (fig.4-6).

Kuzey eyvan derinliği 1.60 m., eyvan açıklığı 4.50 m., kazılar sırasında ortaya çıkarılan altındaki havuz zemininden yüksekliği ise 6.50 m.dir. 0.90 m. kalınlığındaki eyvan sırt duvarının bir bölümü maalesef yıkılmıştır. Eyvanı oluşturan duvarların içerisinde mekanın ısıtılmasını sağlayan sıcak hava ve dumanı çatıya ulaştıran 20 cm. çapında pişmiş toprak havalandırma boruları (tubuliler) bulunmaktadır. Bu eyvanda yer alan kuzey yıkanma havuzu 3.30x1.45 m. ölçülerindedir (fig.3). Havuzu doğu, batı ve kuzeyde sınırlayan duvarlar 50 cm. kalınlığında ve 1.00 m. yüksekliğinde olup yapının ana duvarına yaslanmaktadır. İnşa malzemesi olarak büyük, şekilsiz kireç taşları ve aralarında yer yer pişmiş toprak tuğla levhalar kullanılmıştır. Güneyde ise genişliği toplam 1.50 m., yüksekliği ise tespit

¹³ Zoroğlu 1991, 307.

¹⁴ Zoroğlu 1989, 137.

edilemeyen tuğla ve kireç harçlı muhtemelen de basamaklandırılmış bir duvar sınırlamaktadır. Havuz yan duvarlarının yüzeylerinde yalnızca kireç harcı sıva izleri görülmektedir. Ancak zeminde olduğu gibi duvar yüzeylerinde de mermer kaplama olmalıydı. Havuzun zemini 24 cm. kalınlığında kireç harç tabakası ve onun üzerinde de 2 cm. kalınlığındaki mermer levha kaplamalardan oluşmaktadır. Bu zemin 1.25 m. yüksekliğindeki taşıyıcı tuğla ayakların (pilae) taşıdığı 8 cm. kalınlığında 52x52 cm. ebatlarındaki tuğla plakalar (bipedales) tarafından taşınmaktadır. Havuzu taşıyan ayaklar 30x30 cm. ve 2.5 cm. kalınlığındaki kare tuğlalar ve kireç harcıyla örülmüştür. Bu ayakların bir kaçında yarısı kare, yarısı daire tuğlalar kullanıldığı görülmüştür. Havuz altındaki ayaklar ise orta zemini taşıyan ayaklara nazaran daha sık aralıklarla (25-30 cm.) yerleştirilmişlerdir.

Daha öncede belirttiğimiz üzere, batı cephede neredeyse tamamı yıkılan eyvanın sadece sırt duvarının bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Duvarın kalınlığı 0.50 m.dir. Bu cephede eyvan olduğunu, mekanın kuzeybatı köşe duvar yüzeyindeki izlerden rahatlıkla görebiliriz. Burada bulunan batı yıkanma havuzu olarak adlandırdığımız havuz 3.80x1.35 m. ölçülerindedir. Havuzun tuğla malzeme ile örülen kuzey, güney ve batı duvarı yapının ana duvarına yaslanmaktadır. Genişliği 30 cm. olan duvarın yüksekliği ise tahribattan dolayı ölçülememiştir. Havuzu mekanın zemininden ayıran ve havuz derinliğini belirleyen doğu duvarı örgüsünde de tuğla levhalar ve kireç harcı malzeme kullanılmıştır. Bu duvarın havuza bakan yüzünde mermer kaplama olduğuna ait kalıntılar mevcuttur. Yine bu duvarda, havuzdaki atık suyu boşaltmaya yarayan 93 cm. uzunluğunda 7 cm. çapında bir künk boşluğu bulunmaktadır. Aynı şekilde güney havuzda da bir künk boşluğu bulunmaktadır. Aralarındaki fark ise güney havuzdakinin içerisinde bir künk borunun bulunması batı havuzdakinde ise olmayışıdır. Havuzun güneybatı köşesinde, sıcak su dağıtım havuzu ve bu havuzla bağlantısı olan iki adet künk boru kalıntısı yer almaktadır. Batı yıkanma havuzunu, kuzey ve güney yıkanma havuzlarında olduğu gibi taşıyıcı tuğla ayaklar yerine, praefurnium'daki sıcak hava ve dumanı I.mekanın hypocaustuna aktaran doğu batı yönlü tüneller taşımaktadır (fig.6). Tuğla ve kireç harcı malzemeden yapılan ve hypocaust kısmına bakan tarafta 3 adet olarak görülen tünellerin belirli bir mesafeden sonra birleşerek tek bir tünel olarak külhana ulaştığı tespit edilmiştir.

Güneydeki eyvan, yüksek pencerele olup büyük bir bölümü yok olmuştur. 1992 yılında Aşağı Şehir Sondajı olarak adlandırılan alanda ortaya çıkarılan zemin mozaiği tasvirinden, eyvanın yüksek penceresinin kafesli

olduğu anlaşılmaktadır (fig.7). Eyvandan günümüze sadece mekanın güneydoğu köşesinde yer alan çok az bir kalıntı ulaşabilmiştir. Bu kalıntıların yardımıyla eyvan derinliği 1.80 m. olarak ölçülmüştür. Eyvanı güneyde 2.70 m. yükseklikte, 1.70 m. kalınlıkta muhtemelen pencere çerçevelerini taşıyan bir duvar sınırlamaktadır. Bu eyvan altındaki yıkanma havuzu 3.65x1.45 m. ölçülerindedir (fig.3,5). Havuzun doğu, batı ve güney duvarları 15x15 cm. ebadındaki tuğlalar ve kireç harcı ile örülmüştür. Havuzu mekan zemininden ayıran ve basamaklandırılmış olan kuzey uzun duvarının toplam genişliği 95 cm. olup havuz zemininden 82 cm., mekan zemininden ise 30cm. yüksekliktedir. Havuz zemini mermer levhalarla kaplıdır. Havuz yan duvarlarının yüzeylerinde ise sadece sıva izleri görülebilmektedir. Batı yıkanma havuzunda olduğu gibi bu havuzda da atık suyun boşaltılması için havuz kuzey duvarında 92 cm. uzunluğunda 12 cm. çapında künk boru bulunmaktadır. Bu havuzda tıpkı kuzey havuzu gibi taşıyıcı tuğla ayaklar (pilae) üzerine inşa edilmiştir. Fakat güney havuzun altındaki taşıyıcı ayaklar dairesel formlu olup hypocaust zemininden itibaren 85 cm. yüksekliktedirler. Bu tuğla ayakların üzerinde, 72x72 cm. ebatlarında ve 8 cm. kalınlığında kare tuğla plakalar (bipedales) yer almaktadır. Tuğla plakaların üzerinde de havuz zemini bulunmaktadır. Taşıyıcı tuğla ayakların diğerlerine göre daha kısa olmasından da anlaşılacağı üzere, havuz zemini daha alt kote indirilmiştir. Bunu yapmaktaki amaç, muhtemelen havuz derinliğini arttırmak için olmalıdır.

Bu mekanın güneybatı köşesinde, güney ve batı havuzu arasında, yapıya bitişik inşa edilmiş küçük bir havuz daha vardır (fig.3). 1.80x1.15 m. ebadındaki havuzun ölçülebilen derinliği 95 cm.dir. Havuz zemini ile I.mekan orta zemini arasındaki kot farkı 60 cm.dir. Havuzun doğu ve kuzey duvarları farklı kalınlıklarda moloz taş ve kireç harcı ile örülmüş iken kuzey ve güneyde ise yapının ana duvarı sınırlandırır. Havuz yan duvarlarının havuz içine bakan yüzlerinde ve moloz taşlarla döşeli olan havuz zemini üzerinde hiçbir sıva ve kaplama malzemesi izine rastlanmamıştır. Havuz doğu duvarında, 1.55 m. uzunluğunda, 35 cm. genişliğinde ve 40 cm. derinliğinde, güney yıkanma havuzu ile bağlantısı olan bir kanal bulunmaktadır. Havuz kuzey duvarında ise batı yıkanma havuzu ile bağlantısı olan toplam 65 cm. uzunluğunda iki künk boru kalıntısı görülmektedir. İçleri kireç harcı ile dolmuş durumda olan künklerin iç çapları 8 cm., dış çapları ise 10 cm.dir. Havuzun batısını sınırlayan yapı ana duvarının içinden geçen, yüksekliği 80 cm., genişliği 52 cm. olan bir kanal daha mevcuttur. Bu kanal muhtemelen yan tarafta yer alan ve daha sonra anlatacağımız su deposu ve külhanla

bağlantılı olmalıdır. Dolayısıyla bu havuzun, külhandan ve su deposundan gelen sıcak ve soğuk su dağıtım havuzu olduğunu söyleyebiliriz.

I. Mekanın hypocaust zeminini (fig. 3-4), toprağa döşenmiş şekilsiz küçük taşlar, taşların üzerinde de 5 cm. kalınlığında elenmemiş kum ve kireçten yapılmış harç tabakası oluşturmaktadır. Bu zemin üzerinde, mekanın asıl zemini taşıyan, daire formlu pişmiş toprak tuğlalardan yapılmış taşıyıcı ayaklar (pilae) yükselmektedir. Dairesel tuğla ayaklar, kimi yerde direk hypocaust zeminine kimi yerde ise, kare formlu pişmiş toprak levhaların üzerine otururlar. Tuğlaların kalınlıkları 5 cm., çapları ise 19-23 cm. arasında değişmekte olup birbirlerine 1,5-2 cm. kalınlığındaki kireç harcı ile tutturulmuşlardır. Taşıyıcı tuğla ayakların yükseklikleri, mekan zemini ve kuzey havuz altında 1.25 m., güney havuz altındakiler ise daha kısadır. 1.25 m. yüksekliğindeki taşıyıcı ayaklar ortalama 50 cm. aralıklarla yerleştirilmişti. Ayakların üzerinde, 8 cm. kalınlığında, 72x72 cm. ebatlarında pişmiş toprak plakalar (bipedales), onun üzerinde de 16 cm. kalınlığında, içerisinde tuğla kırıkları da bulunan kireç harçlı zemin bulunmaktadır. Kireç harçlı zeminin üzerinde de 2-3 cm. arasında değişen kalınlıklarda beyaz mermer kaplamaların kullanıldığı tespit edilmiştir. Mermer kaplama olduğu kanaatine, havuzların zemin ile birleşme yerlerindeki kalıntılardan vardık. Maalesef mermer kaplamaların tam ebatları hakkında fikir verebilecek sağlam bir buluntuya rastlayamadık. Ayakların tahrip olanlarının, kullanıldıkları dönem içerisinde zaman zaman kare formlu pişmiş toprak ve kireç taşı levhalarla onarılmış oldukları tespit edilmiştir. Kazılar sonucu ortaya çıkarılan bu ayakların belki de yüksek ısı, duman ve çökmeler neticesinde renk ve sağlamlıklarını yitirdikleri söylenebilir. Dayanıklılığını ve işlevini yitirmiş olan bütün ayaklar plana işlenmiş, fotoğraflanmış; sonra da kaldırılmışlardır. Bir kısım yerde, sağlam kalmış olan zemini taşıyan, fakat oldukça hasarlı olan ayaklar ise kireç harcı sıva ile tarafımızdan sıvanarak koruma altına alınmıştır.

Bu mekanın üst örtüsü tamamen çökmüştür. Fakat kalıntılar ve eyvanlardan çatıya geçişin; düzenleme şeklinin yardımıyla kubbe olduğu belirlenmiştir. Bugün sadece dairesel kubbe başlangıcı görülmekte olup yaklaşık 7.00 m. çapındadır.

Yukarıda da anlattığımız gibi, bu mekanda yer alan hypocaust sistemi, eyvanların altındaki yıkanma havuzları, sıcak su dağıtım havuzu, duvarlardaki tubuliler ve bunlara ilaveten mekanın praefurnium'a yakın olması; buranın, hamamın sıcaklık bölümü (caldarium) yani yıkanma yeri olduğunu gösterir.

Vitruvius, sıcak yıkanma yerlerinin her zaman bir pencerenin altında olması gerektiğini belirtir¹⁵. I.mekanda eyvan altlarındaki yıkanma havuzları bu tarife oldukça uymaktadır. Yine Vitruvius'un "sıcaklık mekanlarının güneyden ışık almalı" ifadesi¹⁶ de bu mekanla uyum sağlamaktadır. Mekan içerisindeki eyvanlar ve yıkanma havuzlarının yerleştirilişi, B.Aran'ın "üç yönde bütün duvarı kapsayan, büyük, absidal veya dikdörtgen nişli hacimler" tanımlamasına uygunluk gösterir. İki simetrik olmak üzere üç büyük nişli caldariumlar'ın İtalya ve K.Afrika'da yaygın olduğu, Anadolu için yabancı sayılabileceği ifade edilmektedir. Bu tipe Anadolu'dan verilebilecek örnekler ise; Ankyra, Soğukkuyu, Ephesos, Skholastikia hamamında I.nolu oda ve Sardis Geç Roma hamamıdır¹⁷.

II. Mekan (fig.3, 8)

Yapın güneydoğu köşesinde yer alan mekan 8.90x10.25 m.ebadındadır (fig.3). Bu mekan da tıpkı I.mekanda olduğu gibi üç tarafında (güney, kuzey ve doğu tarafı) eyvan bulunmaktadır. Doğru eyvan tamamen, kuzey eyvanın üst bölümü ve duvarları tamamen yok olmuş, güney eyvan ise bunlara nazaran oldukça sağlamdır. Buradaki eyvanların altında yıkanma havuzları bulunmamaktadır.

Kuzey eyvanın sadece sırt duvarı günümüze ulaşmış olup 90 cm. kalınlığındaki bu duvar aynı zamanda II.mekanla III.mekanı birbirinden ayırmaktadır. İki mekan arasındaki bağlantıyı ise bu duvar üzerinde açılmış olan 2 adet kapı sağlamaktaydı. Kapıların açıldığı duvar üzerinde daha sonraki dönemlerde yapılan onarımlar sebebiyle bugün moloz taş örgü ile kapatılmış durumda olan kapıların yüksekliklerini tespit etmek ne yazık ki mümkün olmamakla birlikte genişlikleri 1.05 m. olarak ölçülmüştür. İki kapı arasındaki mesafe ise 90 cm.dir.

Diğerlerine göre oldukça sağlam olan güney eyvan I.mekandaki gibi yüksek kafes pencere olmalıdır (fig. 7). Eyvan açıklığı 5.10x1.90 m., eyvan tonozunun zeminden yüksekliği ise 6.30 m.dir. Eyvanın güneyinde, zeminden 2.50 m. yükseklikte ve 1.50 m. genişlikte, muhtemelen yüksek kafes pencere çerçevelerini taşıyan bir duvar bulunmaktadır. Dolayısıyla yüksek kafes pencere yüksekliği de 3.80 m. olmalıdır.

¹⁵ Vit.deA., V, X, 4.

¹⁶ Vit.deA., V, X, 1.

¹⁷ Aran 1971, 82, 84-85, şek.35e. Caldarium'un bu tipi hakkında D.Krenceker de bilgi vermektedir. Bkz. Krencker, Krüger 1929, 181-182, Abb.241a-7.

Mekanı doğuda sınırlayan eyvandan günümüze sadece zeminden yüksekliği 35 cm., kalınlığı ise 1.10 m. olan bir duvar kalıntısı ulaşabilmiştir (fig.8). Orijinalde bu eyvanda yüksek kafes pencereci olmalıydı.

Mekanın zemini kireç harçla kaplı olup birkaç yeri dışında tamamına yakını sağlam olarak günümüze ulaşabilmiştir. Kazı çalışmaları sırasında ortaya çıkartılan mermer levhalar ve doğu eyvan duvar kalıntısı ile zeminin birleştiği noktalardaki mermer levha kalıntıları bu mekanın zemininde I.mekanda olduğu gibi mermerle kaplı olduğu fikrini oldukça kuvvetlendirmektedir. Bu zemin 50x50 cm. ebadındaki kare formulu pişmiş toprak tuğlalar (bipedales) ve onun altındaki 1.25m. yüksekliğindeki dairesel formulu taşıyıcı tuğla ayaklar (pilae) tarafından taşınmaktadır. Burada da taşıyıcı ayaklar 50 cm.lik aralıklarla yerleştirilmişlerdir.

Anlatmış olduğumuz I. Mekanla II. Mekan arasındaki bağlantı iki adet kapı vasıtasıyla sağlanmaktadır. Kapılardan kuzeyde olanı 90 cm., güneyde olanı ise 1.03 m. açıklığındadır. Bu iki kapı arasında bugünkü şekliyle 2.10x.0.50 m. ebatlarında ve II. Mekan zemininden 50 cm. yükseklikte bir duvar kalıntısı vardır. Duvar kalıntısının ve kapıların orijinal yüksekliğinin ne kadar olduğu hakkında bir şey söylemek oldukça güçtür. Yine iki mekan arasında ve mekanların üst örtü kalıntılarının altında oldukça bozulmuş durumda olan bölme duvar kalıntısı vardır. Kapı açıklıklarının üzerinde yer alan ve bozulmuş olan bu bölme duvarı kalıntısı bugün bir kemer görünümünde olup, orijinalde kemer şeklinde mi yoksa düz olarak mı aşağıya uzandığı tam olarak tespit edilememektedir. Muhtemelen kemer şeklinde olup iki kapı arasındaki duvar parçası da buraya kadar yükselmiş olmalıdır. I. Mekanla II. Mekan arasındaki bölme duvarı içinde de tubuliler bulunmaktadır.

I. Mekanla II. Mekan arasında geçişi sağlayan kapılar ile arasındaki duvar kalıntısının altında, yani hypocaust kısmında dört adet tünel bulunmaktadır. Bu tüneller külhandan I.mekan hypocaustuna gelen ısıyı, II. Mekan hypocaustuna aktarılmasını sağlamaktadır. Kuzeyden itibaren I., II. ve IV. tünellerin üst örtüsü tuğla plakalarla düz dam şeklinde iken III.tünel ise tuğla ile örülmüş tonoz şeklindedir. Tonoz örtülü bu tünel ile I.mekan batı havuzu altındaki tonoz örtülü II. tünel aynı aks üzerinde yapılmışlardır. Tuğla ve kireç harcı ile yapılan III.tünelin hypocaust zemininden yüksekliği 1.40 m., genişliği ise 40 cm.dir. Diğer üç tünelin hypocaust zeminden yükseklikleri 1.25 m., genişlikleri ise 40 cm.dir. II. tünel içerisine muhtemelen daha sonraki dönemlerde üst üste iki adet künk boru yerleştirilmiştir.

II. mekanın üst örtüsünün tonoz olduğu özellikle güney ve kuzey eyvan duvarındaki kalıntılardan rahatlıkla görülebilmektedir.

Bu mekanın işlevinin ne olduğunu belirlemek oldukça güçtür. Çünkü, yapının büyük bir olasılıkla sıcaklık ve ılıklik bölümleri belirlenmiş durumda. Genel hamam tipolojisine baktığımızda, sıcaklık ile tepidarium arasında genellikle terleme odasını (sudatorium'u) görürüz. Mekanımızda buna uymakta, ancak doğu ve güney yönde bulunan yüksek kafes pencere-
 reli eyvanlar güneş ısını kazandırmasının yanı sıra özellikle kış aylarında daha fazla ısı kaybına sebep olacaktır. Bilinen terleme odaları ise daha küçük ve ısı yalıtımı oldukça iyidir. Side Agora Hamamı'nın terleme odası, sıcaklık ve ılıklik odasının arasında yer almakta fakat kapı harici herhangi bir şekilde dışarıdaki havayla teması kolaylaştıracak açıklığa sahip değildir¹⁸. Bu yüzden terleme odası olma ihtimali oldukça zayıflamaktadır. III. mekan ılıklik olduğuna ve de hamam çift tesisli olmadığına göre bu durumda ikinci bir ılıklikğin olması ihtimalide ortadan kalkmaktadır. Bazen terleme odası (sudatorium) mekanı olmayan hamamlarda sıcaklık bölümü, terleme odası görevini de üstlenmişti. Belki de yapımızda sıcaklık iki odalı olarak düzenlenmiş, hem yıkanmak, hem de terlemek için hizmet vermektedir. Veya sıcaklık kısmının küçük olmasından ötürü, hamamda uzun süre banyo yapmak isteyen insanlar, sıcak banyo alıp bu mekana geçerek, hem vücut ısılarını fazla düşürmemiş oluyorlar, hem diğer insanların da uzun süre beklemeden banyo yapmalarına olanak sağlamış oluyorlardı. Tüm bunlara rağmen biz bu mekanı ılıklik/terleme (tepidarium/sudatorium) olarak adlandırmayı uygun buluyoruz.

III. Mekan (fig.1-3, 8, 9)

II. mekanla iki adet kapı vasıtasıyla bağlantısı olan bu mekan, günümüze ulaşabilmiş diğer ikisine göre, orijinalliğini en fazla kaybetmiş olanıdır. Mekan 14.70x5.10 m. ölçülerinde dikdörtgen bir plana sahiptir. Ölçülerden de anlaşılacağı üzere, ilk iki mekana göre daha uzun ve dardır. Mekanın orijinalliğini yitirmesine sebep olan değişiklikler odanın doğu duvarı ile üst örtüsünde yapılmıştır.

Doğu duvarının büyük bir bölümü tadilat geçirmiş ve bu tadilatlar sırasında üzerine kapı ve pencereler açılmıştır (fig.8). Duvarın orijinal

¹⁸ Mansel 1978, 230, res.257.

kalıntısının mekan içine bakan yüzünde, tuğla ile örülmüş kemer veya tonoz örtüye ait kalıntı mevcuttur. Mekan üst örtüsünün orijinalde tonoz olduğu kuzey ve güney duvarların mekan içine bakan yüzlerinde tonozun oturması için oluşturulan yerlerden ve kuzey duvardaki tonoz örtü kalıntısından açıkça anlaşılmaktadır. Daha sonraki dönemlerde yapılan değişiklikler sırasında üst örtü düz dam olarak değiştirilerek ahşap hatılları taşımak amacıyla, ortalama 3.50 m.lik aralıkla 3 adet sivri kemer ilave edilmiştir (fig.9). Buradaki sivri kemerlerin üzerinde kullanılan ahşap hatılların son kalıntıları Kelenderis kazısının başladığı ilk yıllarda hala görülebilmekteydi¹⁹.

Mekanın batı duvarının bir bölümü yıkılarak yok olmuş, geriye kalan bölümü ise orijinalliğini korumuştur. Duvarın mekan içine bakan yüzünde yer yer tuğla kaplama ile onun üzerinde kireç harcı sıva izleri görülmektedir. Bu duvarın, mekanın güney duvarı ile birleştiği yerde muhtemelen zeminden itibaren başlayan kemerli bir açıklık bulunmaktaydı. Söz konusu açıklık olasılıkla yapının batı kısmında bulunan tonozlu geçiş holünün III. mekanla bağlantısını sağlamaktaydı. Ancak mekanda yapılan işlevsel değişiklik sırasında bu açıklık da kapatılmış olmalı.

Kuzey duvarı ise tamamen yapının ilk inşa dönemine ait olup tıpkı I. mekanla II. mekanı birbirini ayıran duvarda olduğu gibi bu duvarda da bir başka mekanla (IV. mekan) bağlantıyı sağlayan iki adet kemerli kapını izi bulunmaktadır (fig.2). Söz konusu kapılar sonraki dönemlerde mekanın başka amaçlar için kullanılabilmesi amacıyla moloz taşlarla kapatılmıştır.

Bu mekan da I. ve II. mekanlarda olduğu gibi hypocaust sistemi ile ısıtılmaktadır. Diğer iki mekandan farklı olarak duvarlarında tubuliler yoktur.

Mekan sonradan yapılan onarım ve değişikliklerle depo binası olarak kullanılmıştır. Bu mekanda yapılan değişiklikler, sivri kemerler ve yıkılan kısımlar yerine örülen duvar örgü şekilleri kentte bulunan 19. yüzyıl kalıntılarıyla oldukça benzerlik göstermektedirler. Aynı tip ve aynı malzemeden yapılmış kemerler hamamın yaklaşık 30 m. güney doğusundaki depo binalarında da görülmektedir. Bu yüzden III. mekandaki değişiklik ve tadilatın 18. ve 19. yüzyıllarda yapıldığını söyleyebiliriz.

¹⁹ Bu görüntüler Kelenderis Kazısı fotoğraf arşivinde mevcuttur.

Sadece hypocaust sistemi ile ısıtılmış olan bu mekanı ılıkılık (tepidarium) olarak adlandırmak istiyoruz. Bilindiği gibi genelde tepidarium duvarları içerisinde de tubuliler bulunur. Bu mekânın duvarlarında tubuli sisteminin olmayışını, bölgenin iklimine yani, Akdeniz ikliminin sıcaklığına verebiliriz.

IV. Mekan (fig.3)

Tamamen tahrip olan mekânın kuzey ve doğu duvarları yok olmuş, batı duvarının ise sadece zemin seviyesindeki kalıntıları günümüze ulaşabilmiştir. Kuzey-güney doğrultuda 14.20 m. uzunluğunda 1.00 m. kalınlığındaki batı duvarında 1.50 m.lik bir açıklık bulunmaktadır. Söz konusu açıklık büyük bir olasılıkla bu mekândan başka bir mekana geçiş sağlayan kapı olmalıdır. Bu duvarın 7.50 m.lik kısmı III. mekânın batı duvarı ile aynı aksta ilerledikten sonra mekân içine 2.20 m.lik bir girinti yapıp, kuzey istikamete doğru 4.70 m. daha devam etmektedir. 4.70 m.lik bu duvar kalıntısının doğu yüzünde bir insanın çömelerek girebileceği bir açıklık tespit edilmiştir²⁰.

Mekan zemini hakkında fikir edinebileceğimiz en büyük kalıntı güney duvarı olarak adlandırdığımız duvar ile bitişik ve bugünkü zeminden 23 cm. yükseklikteki mermer plakalardır. Bunların kalınlığı 6-8 cm. arasında olup, sağlam bir plakanın uzunluğu 63 cm. olarak ölçülmüştür. Hemen altında mermer plakaları yapıştırmak amacıyla kullanılan, içerisinde tuğla kırıkları olan 6 cm. kalınlığındaki kireç harçlı tabaka, onun altında da aşağıya ne kadar devam ettiği tespit edilemeyen şekilsiz taşlar yer almaktadır. Ayrıca yine güney duvarının hemen yanında bir zemin mozaik kalıntısının mevcut olduğu daha önce tespit edilmiştir²¹.

Mekan üzerinde elde edilen kalıntılar (özellikle zemin mozaigine ait kalıntı), genel hamam tipolojisi ve bu mekânın yapının kuzeyinde olmasını da göz önünde bulundurarak burasının olasılıkla hamamın soğukluk (frigidarium) bölümü olduğunu söyleyebiliriz. III. mekân ile IV.mekânın batısında ve karayolu altında kalmış olan hypocaust sisteminin güneyinde kalan alanda, olasılıkla bir mekân daha olmalıydı. Bunu IV.mekânın batı duvarındaki kapı açıklığı ve yine bu duvardan batıya yönelen duvar kalıntısı göstermektedir. Bu durumda IV.mekânın frigidarium olma olasılığı daha da kuvvetlenmektedir. Çünkü böylece mekânın batısındaki alanda

²⁰ Zoroğlu 1989, 138, res.16-17.

²¹ Zoroğlu 1988, 420, res.14.

apodyterium için bir mekan ayrılmış oluyordu. Ayrıca bilindiği üzere frigidarium genelde apodyterium ve tepidarium arasında yer almaktadır. Şayet bu mekan, fig.3 de gösterildiği gibi bir alana kurulmuşsa, içerisinde büyük bir ihtimalle soğuk su havuzu da bulunmalıydı. Zaten, Karya, Likya, Pisidya. Kilikya ve Pamfilya bölgelerinde sık kullanılan frigidarium tipi tümüyle ya da kısmen kare bir havuzun yer aldığı alana açılan özelliiksiz dikdörtgenlerdir. Tümüyle havuz kaplı alana açılan frigidarium'a örnek Anemurium III 2 B Hamamı ve Milet Faustina Hamamı'dır. Kısmi olana da Side'deki Büyük Hamam'dır²². Maalesef kendi yapımızda bir böyle bir havuzun olup olmadığı veya varsa ne tipte olduğu konusunda, bu mekanda hiçbir kazı çalışması yapılmadığı için herhangi bir şey söylemek mümkün değildir.

V. Mekan (fig. 3)

IV. mekana ait batı duvarı kalıntılarının doğu yüzünde bulunan ve bir insanın çömelerek girebileceği açıklığın yüksekliği ve genişliği 60 cm.dir. Buradan ilk defa 1987 yılında içeriye girildiğinde çok az toprak dolgu olduğu görülmüş ve gerekli temizlik çalışmaları yapılmıştır²³. Yapılan çalışmalar sonucu taşıyıcı tuğla ayaklar görülmüş ve burasının bir hypocaust olduğu tespit edilmiştir. Bu bölümün neredeyse tamamı bugünkü Mersin-Antalya karayolunun altında kalmıştır. Söz konusu taşıyıcılar hala bu asfalt yolu ve üzerinden geçen tonlarca ağırlığındaki kamyon ve diğer kara araçlarını taşımaya devam etmektedir. Mekanın kuzey-güney uzunluğu 17 m., doğu batı genişliği ise 10.50 m. olarak ölçülmüştür. Zemini oldukça nemlidir. Doğu, batı ve güney yüzü tuğla örgülü duvarlara sahipken kuzeyi çökme sonucu toprak dolgu ile kapalıdır. Muhtemelen kuzeye doğru devam ediyormuydu. Burada iki türlü taşıyıcı bulunmaktadır. İlki doğu batı istikametinde 30x50 cm. ebatlarındaki tuğla örgülü ayaklar üzerine oturmuş kemerli taşıyıcılar, ikincisi ise daire formlu tuğlalardan yapılmış taşıyıcı ayaklardır.

Üst yapısı tamamen yıkılan V. mekanın zemini hamamdaki diğer mekanların zeminine göre +1.80 m. kadar yüksektedir. Bu kot farkı bize burasının farklı bir dönemde yapılmış olabileceğini düşündürmektedir²⁴.

²² Yegül 1992, 417 ; Russel 1975, 133, fig.9'da B ve C ; Akurgal 1990, 450, şek. 349 - no 28 ; Mansel 1978, 222, res.247.

²³ Zoroğlu 1989, 138, res.16-17.

²⁴ İleriki yıllarda burada kazı yapma imkanına sahip olabilirsek, bu mekanla ilgili daha ayrıntılı bilgiler elde etmeyi ve yapı ile ilişkisini net bir şekilde ortaya koyabilmeyi umuyoruz.

Sahip olduğu hypocaust sistemine bakarak bu mekanın caldarium veya tepidarium olabileceğini söyleyebiliriz. Şayet burası caldarium ise muhtemelen I.mekan sıcaklığının kapasitesinin yetersiz oluşu veya bayanların ayrı yıkanabilmelerini sağlamak amacıyla yapılmış olmalıdır.

VI. Mekan (fig. 3)

III. ve IV.mekanın batısında, V.mekanın güneyinde, servis mekanı olarak adlandırılan VII. mekanın kuzeyinde kalan alanda yer almaktadır. Tespit edilen kalıntılar yardımıyla bu mekan 10.20x.6.70m. ölçülerinde olmalıydı.

VI. mekanda herhangi bir temizlik ve kazı çalışması yapılmadığı için yapıdaki işlevi ve mimari biçimi hakkında bir şey söyleyebilmek oldukça güçtür. Buna rağmen bu mekanı, IV.mekanla bağlantısı olması, yapının kuzeybatısında yer alması ve IV.mekanın frigidarium olarak değerlendirilmesiyle apodyterium (soyunmalık) bölümü olarak adlandırabiliriz. Apodyterium olarak adlandırılan bu bölümün servis mekanları ile bağlantısının olup olmadığı ve girişi tespit edilememiştir.

VII. Mekan (fig.1-3, 10)

Hamamın batısında yer alan mekan, bugünkü haliyle dikdörtgen bir plana sahip olup doğusunda, I.mekan ve III. Mekan batı dış duvarında, yan yana iki dar ve alçak tonozlu odacıklar bulunmaktadır (fig.10).

İlk bakışta 9.00x3.10 m. ölçülere sahip olduğu düşünülse de, bu mekanın 9.00 m. uzunlukta olması mümkün gözükmemektedir. Çünkü, VIII. mekan olarak adlandırılan su deposu ve külhan'ın kemer açıklığının kuzeye bakan yüzünde 9.00 m. uzunlukta bir açıklık yerine daha kısa mesafede bir alanı örtebileceği net bir şekilde ortada olan bir tonoz örtüye ait kalıntı mevcuttur. Bu durumda mekanın belki de iki bölümlü olma ihtimali ortaya çıkar. Buna bağlı olarak mekanı ikiye ayıran ve külhandan başlayan tonoz örtünün oturacağı bir duvar veya ayaklar olmalıdır (fig.3). Oluşacak olan bir diğer odanın üst örtüsü de olasılıkla düz damlıdır. Bu fikri ortaya atmamızın nedeni de tonozlu geçiş holü ve odacığın üzerindeki yan yana sıralanmış yaklaşık kare formundaki boşluklardır (fig.10). Muhtemelen ahşap hatılları taşımaktaydı. Ne yazık ki bu konuda günümüze herhangi bir kalıntı ulaşmamıştır.

Dar ve alçak tonozlu odacıklarda yapılan incelemeler sonucunda I. mekanın batı dış duvarında olanı Tonozlu Odacık, III. Mekanın batısında olanı ise bu mekanla bağlantısı olması nedeniyle Tonozlu Geçiş Holü olarak adlandırılmıştır. Tonozlu odacık 2.40x1.40 m. ölçülerinde yaklaşık dikdörtgen bir plana sahip olup yüksekliği 2.35 m.dir. Tonozlu geçiş holü ise 3.00x1.40 m. ebadında dikdörtgen planlı olup daha uzundur. Her iki mekanın duvarlarında yerden belirli yükseklikte kare formlu oyuklar göze çarpmaktadır. Tonozlu holden III. mekana geçiş 90 cm.genişlikte 1.10 m. derinlikte kemerli bir açıklıkla sağlanmaktadır.

Varlığı şüphe götürmez olan VII. mekan büyük bir ihtimalle servis mekânı olarak kullanılmış olmalıdır. Daha kısa ve I. mekan hizasında olan tonozlu odacık odun deposu veya hamamın teknik bakımı için kullanılan aletlerin bulunduğu bir bölüm olarak kullanılmış olabilir. Daha uzun olan tonozlu geçiş holü ise hamamda çalışan (külhana odun atan) hizmetlilerin temizlenmek için, fazla dolaşmadan caldarium'a ulaşmaları amacıyla yapılmış olabilir.

VIII. Mekan (*fig.1, 3, 10*)

Hamamın güneybatı köşesinde, I.mekanın batısında, ana yapıyla ortak duvarı olmayan mekan iki katlıdır. Mekanın üst katının yapılan tadilatlar ile yakın tarihe kadar tek odalı bir konut olarak kullanıldığı yöre halkı tarafından söylenmektedir. 7.20x5.10 m. ölçüsündeki üst katın örtüsü ve zemini konusunda ne yazık ki bugüne kadar bir çalışma yapılmadığı için her hangi bir şey söylemek şimdilik mümkün olmadı. Üst kat zemini ile I. mekan zemini arasında 3.00 m.lik bir kot farkı vardır. Üst kat zemininin, I. mekan zemininden 3.00 m. daha yüksek olmasından dolayı, bahsedilen bölümde, yani üst katta, hamamda kullanılacak soğuk suyun depolandığı söylenebilir. I. mekanda bahsetmiş olduğumuz su dağıtım havuzu ile bu su deposu arasında bir künk boru saptanmıştır²⁵. Muhtemelen depodaki su bu künk boru ile su dağıtım havuzuna gelmekte, oradan da yıkanma havuzlarına aktarılmakta idi.

Üst katı, tuğla örgülü bir tonoz örtüsü ile taşıyan alt kat, içten içe 4.70x4.20 m. ölçülerindedir. Tuğla ve kireç harcı ile örülmüş tonozun kalınlığı ise 60 cm.dir. Bu bölümün kuzeye bakan tarafı açık, diğer yüzleri kapalı olduğu için bir eyvan görünümündedir. Alt katın zemini fazla miktarda toprak dolgu ile kaplı olduğu için gerçek derinliği tespit etmek mümkün

²⁵ Zoroğlu 1994a, 49.

olmamıştır. Tonozun bugünkü zeminden itibaren en yüksek noktası 2.50 m. dir. Tonozun oturduğu doğu ve batı duvarların içinde karşılıklı ikişer adet kare formlu su kanalı açıklıkları görülmektedir. Duvarlar içerisindeki kanal açıklıklarından olasılıkla, batı duvardakilerden su gelmekte olup doğu duvardakilerden de I.mekana aktarılmaktaydı. Batı duvardakilere suyun üst kattaki depodan mı yoksa başka yerden mi geldiği konusunda herhangi bir kalıntı maalesef mevcut değildir. Bunun en büyük nedeni olarak da kanalların içerisinde toprak dolgu ile kapalı olmasını ve bu bölümün etrafının toprak dolgu altında kalmasını gösterebiliriz. Doğu duvarındaki kanalların durumu da aynı olmakla beraber, I.mekan içerisindeki sıcak su dağıtım havuzunda bahsetmiş olduğumuz batı duvarındaki açıklık ile bu duvar içerisindeki açıklık aynı ebatlardadır. 30x35 cm. boyutlarındaki bu ağız açıklıkları muhtemelen aynı su kanalının ağızlarıdır. Doğu ve batı duvarda karşılıklı olan kanal açıklıkları birbirlerine bir şekilde bağlanmış olup, bağlantı mesafesinde, altta yanan ateş vasıtasıyla, bağlantıyı gerçekleştiren malzemenin içerisindeki su ısıtılmış olmalıdır. Bağlantı muhtemelen madeni bir malzeme ile sağlanmış olmalıdır. Bir başka ifade kanallardan gelen soğuk suyun burada ısıtılabilmesi için madeni bir kazan veya buna benzer bir tertibat bulunmalıdır. Isıtılan suyun ne şekilde hamama aktarıldığını maalesef tam olarak tespit edemedik. Yukarıdaki tanımlamalardan yola çıkarak alt katı Liman Hamamı'nın külhanı (praefurnium) olarak adlandırmak istiyoruz.

Yukarıda kısaca tanımladığımız VII. mekanın üst katında depolanan su muhtemelen hamama çok fazla uzak olmayan bir ve günümüzde Merkez Mahallesi'ndeki caminin gerisindeki yamaçlarda konuşlanmış bulunan tonozlu sarnıçtan gelmektedir. Kent dışındaki bir kaynaktan su kanalları ile taşınan su, söz konusu sarnıçta toplanmakta ve buradan da taksimi yapılmaktadır²⁶. Sarnıçtaki su, büyük bir olasılıkla duvar üzerindeki veya kemerli açıklıkların taşıdığı bir kanal vasıtasıyla hamama ulaştırılmıştı. Ancak ne yazık ki suyu sarnıçtan buraya ulaştıran herhangi bir kalıntı günümüze ulaşmamıştır.

Değerlendirme ve Sonuç

Yukarıda ayrıntılı biçimde tanıttığımız Kelenderis Liman Hamamı oldukça tahrip olmuş, onarımlar geçirmiş ve bazı mekanları asıl işlevinden uzaklaşmış, başka amaçlar için kullanılmıştır. Kente gelmiş olan seyyahla-

²⁶ Su kanalı ve sarnıçlar için bkz. Zoroğlu 1992, 244-245, res.12-15 ; 1994a, 54-57 ; Tekdemir, Tekocak 1993, passim.

rın hamamdan bahsetmemelerine belki de yapının o dönemde asıl amacı dışında kullanılmış olması neden olmuştur. Çünkü yapılan değişiklikler, onun orijinallliğini bir anlamda kapatmış, insanların fark edemeyeceği bir konuma getirmiştir. Yapıdaki tahribat, değişiklikler ve buna bağlı tadilatlar ve de kazı çalışmalarının henüz tamamlanmamış olması hem hamamın tarihlendirilmesini güçleştirmekte hem de geçirdiği tadilat ve buna bağlı değişimlerin hangi tarihlerde yapıldığının tespitini ne yazık ki olanaksız hale getirmektedir. Burada ileriki yıllarda yapılacak kazılar söz konusu karanlıkta kalmış noktaları aydınlatacağı gibi hamam hakkında daha fazla ve de kesin bilgiler elde etmemize olanak sağlayacaktır.

Roma hamam planlarına topluca bakıldığı zaman hepsinin belli bir yapı programına sahip olduğu kolaylıkla görülebilir. Soyunma, terleme, temizlenme, sıcak banyo, kese-masaj, caldarium, tepidarium, frigidarium sıralanması yanı sıra soyunma odasından gelenlere açık havada soğuk su banyosu alıp, palaestra'da idman yapabilme imkanları da vardı. Bu ana şemayı birçok hamamda bulmaktayız. Kelenderis Liman Hamamı da bu ana şemaya uygun Anadolu'nun "Küçük Hamamlar" grubunda yer alan hamam yapılarından birisidir.

Kelenderis Liman Hamamı, V. mekan (ki bu mekanın farklı bir tarihte yapıldığı düşünülmektedir) ayrı tutulduğu takdirde, Krencker'in tipolojisine göre "*Sıra Tipi (Reihentyp)*"²⁷ hamam tesisleri grubuna girer. Çünkü insanlar caldariuma ulaşmak için geçtikleri mekanları tekrar kullanarak apodyterium'a dönmektedirler. Krencker, bu tipe örnek olarak da Pompeii Merkez Hamamı'nı göstermektedir²⁸. Bu tipin Anadolu'daki belli başlı örnekleri ise Pamfilya ve Dağlık Kilikya bölgesinde bulunmaktadır²⁹.

Dağlık Kilikya bölgesinde bulunan ve Kelenderis'e yakın olan kentlerden Iotape, Anemurium ve Elaiussa Sebaste'de de tahribata uğramış hamam yapıları bulunmaktadır. Bunlardan Anemurium'da bulunan III 2 B ve II 11 B ile Iotape'de yer alan 5 B hamamlarında apsisin kullanılmış olması, yapının planına farklı bir görünüş kazandırdığı düşüncesi ile "Apsisli Tip" adı verilen bir plan tipi olarak değerlendirilmişlerdir³⁰. Biz

²⁷ Krencker, Krüger 1929, 177-178, abb.234a, b, c, d, e.

²⁸ Krencker, Krüger, 1929, 256-257, abb.386.

²⁹ Farrington 1995, xxi.

³⁰ Onurkan 1967, 36-65, 95 ; Iotape apsisli hamam yapısı M.S. 2. yüzyılın ortasına, Anemurium apsisli hamamları ise M.S. 3. yüzyılın ikinci yarısı ile V.yüzyıl arasına tarihlendirilmektedir. Bununla ilgili bkz. Onurkan 1967, 109.

biliyoruz ki apsisin kullanılması hamamlar için alışılmış bir özelliktir. Çoğunlukla caldarium ve frigidariumlarda kullanılan bu apsislere veya yerlerine kullanılan derin nişlere havuzların yerleştirilmesi sık karşılaşılan bir uygulamadır³¹. Bu yüzden Kelenderis Liman hamamı ile yukarıda söz ettiğimiz Anemurium ve Iotape hamamları ile Elaiussa Sebaste'deki Liman hamamı benzerlik göstermektedirler. Özellikle Elaiussa Sebaste Liman Hamamı'nın caldarium'undaki dikdörtgen nişler içerisindeki havuzlar ile bizim hamamımızın eyvan ve altlarındaki yıkanma havuzları tam bir benzerlik sergilerler³². Aralarında var olan küçük fark ise bu hamamlarda kullanılan apsislerin yerini Kelenderis Liman Hamamı'nda eyvanların almış olmasıdır. Bu tip hamamların, Dağlık Kilikya bölgesinde yaygın bir kullanım gördüğü ifade edilmektedir³³. II.evresi M.S. 1.yüzyıla, III.evresi M.S. 2. yüzyılın ortalarına tarihlendirilen Elaiussa Sebaste'deki Liman Hamamı sahip olduğu sıra tipi plan özelliği ile hamamımızla aynı plan özelliklerini göstermesi bakımından oldukça önemlidir³⁴. Bu bağlamda Kelenderis Liman Hamamı'nın "Küçük Hamamlar" grubunda yer alan bölgedeki diğer hamamlar ile benzerlikler göstermesi, hamamımızın hem bölgesel özelliklerden etkilendiğini hem de söz edilen bölgesel bir hamam tipolojisinin varlığını teyit etmesi açısından fevkalade önemlidir.

Kelenderis Liman Hamamı, M.S. 5. - 6. yüzyıla tarihlenen Side Agora Hamamı'nda³⁵ olduğu gibi mekanları birbirine paralel ya da dikey olarak gelen ana eksenler üzerine kurulmuştur. Örneğin hamamızda frigidarium'la apodyterium birbirlerine göre dikey ana eksen üzerindedirler. Tepidarium ile frigidarium ise birbirine paraleldir. Side Agora Hamamı caldarium'unda ışık sağlamak amacıyla açılan pencere ve önündeki havuzlar, Kelenderis Liman Hamamı caldarium'u ile benzerlik gösterir.

İlk inşa dönemi M.S. 3. yüzyılın ikinci yarısı, ikinci inşa dönemi ise M.S. 5. ve 6. yüzyıla tarihlenen Side Büyük Hamam'ın³⁶ caldariumu'nun (Salon V) güney doğu duvarındaki üzeri kemerli hücre ve altındaki havuzlar, Kelenderis Liman Hamamı caldarium'u (I.mekan) eyvanları ve içerisindeki

³¹ Krencker, Krüger 1929, 182-183.

³² Elaiussa Sebaste Liman Hamamı caldarium'undaki dikdörtgen nişler ve havuzlar ile ilgili bilgi ve plan için bkz. Borgia, Spanu 2003, 287-292, 303, fig.221, 259.

³³ Yegül 1992, 422.

³⁴ Borgia, Spanu 2003, 301-310, 323-324, fig.240, 259.

³⁵ Mansel 1978, 230, 232-240, res.257-266.

³⁶ Mansel 1978, 221-229, 231-232, res.247-256.

yıkama havuzlarıyla benzerlik gösterir. Aralarındaki fark ise Side'deki caldarium nişinin dışa doğru çıkıntı yapmış olması ve sahip olduğu ölçüdür. Side Büyük Hamam'daki mekanların dizilişi; apodyterium, frigidarium, tepidarium, sudatorium, caldarium ve külhan yerleştirilişi açısından bizim hamamızla benzeşmektedir. Side Büyük Hamam'da VI. salon olarak adlandırılan bölümün, yapının ikinci evresinde VII. ve VIII. mekana ayrılması, hamamımızın servis mekanları olarak değerlendirilen bölümleriyle aynıdır. Side Büyük Hamam'daki apodyterium ve frigidarium yer değiştirdiği takdirde ve terleme odası sıcaklıkla aynı aksa getirildiğinde tıpkı bizim hamamımıza benzeyecektir. Side Büyük Hamamı'nın caldariumunun frigidarium tarafına doğru çıkıntı yapması Kelenderis Liman Hamamı'nın caldariumunun apodyterium ve servis mekanlarına doğru çıkıntı yapması ile aynıdır. Büyük Hamam'da IX ve X.mekan olarak adlandırılan, hamamın külhanları ve su deposu tertibinin yer alması Kelenderis Liman Hamamı külhan ve su deposu ile oldukça benzerlik gösterir. Kapıların kemerli oluşu ise benzeyen diğer bir unsurdur. Plan itibarıyla Side Büyük Hamamı'nın ilk yapım evresi, mekanları birbirine paralel eksenlere sahip sıralı tip hamam tesisleri grubuna dahil edilebilir. Çünkü Kelenderis Liman Hamamı'nda olduğu gibi bu tipteki hamam tesislerinde yıkanan kimseler giriş ve çıkışta aynı odalardan geçmek zorundadırlar. Side Büyük Hamamı'nda daha sonraki dönemlerde VI nolu odada yapılan değişiklikler ile oluşturulan VII ve VIII nolu odalar sayesinde insanların ilk izlediği yoldan geri dönmeksizin hamamı terk etmeleri sağlanmıştır³⁷. Böylece, hamamın sıralı tip zorunluluğu ortadan kaldırılarak, halka tipi hamam tesisleri grubuna dönüştürülmüştür.

Kelenderis Liman Hamamı V. mekanı olarak anlatılan ve zemini kare tuğlalardan örülmüş ayaklar ve üzerindeki kemerlerle taşınan hypocaust sistemi, Side Liman Hamamı³⁸ III nolu oda zemin altında da görülmektedir. Yine III nolu odanın uzun duvarlarının içinde üzeri kemerli bir şekilde açılmış hücreler ve içlerinde muhtemelen olması gerektiği belirtilen banyolar, bizim I.mekan eyvanlarıyla (özellikle aynı aksta olması itibarı ile kuzey ve güney eyvanlarla) benzerlik gösterirler. III nolu salonun doğu duvarı içindeki hücreye sonradan üzeri kavisli bir pencere açılması ise hamamızdaki I. ve II. mekan eyvanlarıyla daha da benzeşmektedir. Side Liman Hamamı, III nolu salonunun bugün yıkılmış olan güney batı cephesi, eski çağda bir duvar ve onun üst kısmında yer alan geniş bir pencere ile kapanmış

³⁷ Mansel 1978, 231.

³⁸ Mansel 1978, 216-221, res.241-246.

durumdaydı. Bu pencerenin kare çerçeveler içine yerleştirilmiş kalın camlarla örtülü olduğu belirtilmektedir. Bu durum, Kelenderis Liman Hamamı'ndaki yüksek kemerli kafes pencereler ile aynı tarzdadır. Side Liman Hamamı III nolu salonun doğu hücresinin içinde olması gerektiği söylenen banyonun altındaki üzeri kemerli açıklığın sıcak hava kanalı olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla külhanda elde edilen sıcak hava bu kanaldan geçerek hypocaust boşluğuna yayılıyor ve burasını ısıtıyordu. Fakat bu hypocaust boşluğu aynı zamanda duvarların içine yerleştirilmiş pişmiş toprak tubililerle de bağlantılı idi. Bu durum Kelenderis Liman Hamamı batı yıkanma havuzu altındaki açıklıklar ve duvardaki tubilelerle aynı sistemdedir.

Yukarıda sunduğumuz benzerliklere rağmen Side Hamamları (Büyük Hamam'ın ilk yapım evresi hariç) ile Kelenderis Liman Hamamı farklı tip-te hamam tesisleri grubuna girmektedirler. Side'dekiler halka tipi hamam tesisleri grubuna, Kelenderis'deki ise sıra tipi grubuna dahildir.

Konuyla ilgili karşılaştırma yaptığımız örneklerin en erkeni M.S. 1. yüzyıl, en geç olanları ise M.S. 5. - 6. yüzyıl arasına tarihlenmişlerdir. Kelenderis Liman Hamamı ile daha fazla benzerlikler gösteren hamamlar ise M.S. 3. yüzyıl ve sonrasına ait olanlardır. Özellikle de ilk inşası M.S. 3. yüzyıl olan Side Büyük Hamamı, plan tipi olarak Kelenderis Liman Hamamı ile aynıdır. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere Dağlık Kilikya bölgesi hamamları M.S. özellikle 3. yüzyıldan 5. yüzyıla kadar olan dönemde yakın bölgesel özellikler göstermektedir. Kelenderis Liman Hamamı'nda kullanılmış olan suyu, şehir dışındaki bir kaynaktan taşıyan ve M.S. 4. yüzyıl veya 5. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen su kanalının özellikle bu amaçla yapıldığı düşünülmektedir³⁹. Dolayısıyla Liman Hamamı bu tarihlerde kullanılıyor olmalıydı. M.S. 5. yüzyıl sonlarına tarihlenen Kelenderis Mozaïği üzerinde bir hamamın betimlenmiş olabileceği konusunun Levent Zoroğlu tarafından değerlendirilmiş olması da yapının bu tarihten önce inşa edildiğini göstermektedir⁴⁰. Kazıları henüz tam olarak bitirilmemiş olmakla birlikte tüm bu veriler bize Kelenderis Liman Hamamı'nın olasılıkla M.S. 3. yüzyılın başlarında inşa edilerek, onarımlar ve yapılan değişikliklerle uzun zaman işlevini sürdürdüğünü göstermektedir.

³⁹ Zoroğlu 1994a, 56.

⁴⁰ Zoroğlu 1994a, 32 ; Zoroğlu 1994b, 40 ; Zoroğlu 1999, 515, res.2.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

- Adak-Adıbelli 2007 Adak-Adıbelli, I., "Tarsus Roma Hamamı Kazısı", 15.Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, 2007, 25-40.
- Akurgal 1990 Akurgal, E., Anadolu Uygarlıkları, İstanbul.
- Aran 1971 Aran, B., Anadolu'da Roma Devri Mimarisi, İstanbul.
- Borgia, Spanu 2003 Borgia, E., Spanu, M., "Le Terme Del Porto", Elaiussa Sebaste II. Vol.1, un porto tra Oriente e Occidente, (Ed. Eugenia Equini Schneider), Roma, 247-335.
- Erdemgil, Özoral 1975 Erdemgil, S., Özoral, F., Antiochia ad Cragum, Türk Arkeoloji Dergisi XXII-2, 55-71.
- Farrington 1995 Farrington, A., The Roman Baths of Lycia, An Architectural Study, Ankara.
- Gerkan – Krischen 1928 Gerkan, A. – Krischen, F., Palästren und Thermen", Milet: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899 Vol 1.9, Berlin.
- Hild – Hellenkemper 1990 Hild, F. – Hellenkemper, H., Kilikien und Isaurien, Tabula Imperii Byzantini 5, Teil 2, Wien.
- Huber 1970 Huber, G. "Die Restaurierung Der Therme II 7 A in Anamur", Türk Arkeoloji Dergisi XVIII-2, 47-58.
- Keil 1957 Keil, J., Führer durch Ephesos, Vienna.
- Krencker – Krüger 1929 Krencker, D., vd., Die Trier Kaiserthermen, Abteilungen I, Augsburg.
- Lanckoronski – Niemann – Petersen 2005 Lanckoronski K.G. – Niemann, G. – Petersen, E., Pamphylia ve Pisidia Kentleri, I.Cilt Pamphylia, (Çev. S. Bulgurlu-Gün), İstanbul.
- Mansel 1963 Mansel, A.M., Die Ruinen von Side, Berlin.
- Mansel 1978 Mansel, A.M., Side 1947-1996 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları, Ankara.
- Onurkan 1967 Onurkan, S., Dağlık Kilikia Mimarisi Üzerine Araştırmalar-Hamam Yapıları; Anemurium, Antiocheia and Cragum, Iotepe, Selinus, Syedra, İstanbul (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Rosenbaum vd. 1967 Rosenbaum E.A. vd., A Survey of Coastal Cities in Western Cilicia, Ankara.
- Rosenbaum 1968 Rosenbaum E.A., "Excavations and Restoration in Anemurium, 1966" Türk Arkeoloji Dergisi XVI-1, 1-12.
- Russel 1975 Russel, J., "Excavations at Anemurium (E.A.) 1973", Türk Arkeoloji Dergisi XXII-2, 121-139.

- Russel 1977 Russel, J., "Excavations at Anemurium (E.A.) 1975", *Türk Arkeoloji Dergisi* XXIV-2, 133-145.
- Smith 1969 Smith, L.C., "Excavation Report, Eski Anamur (Anemurium), 1968", *Türk Arkeoloji Dergisi* XVII-2, 177-182.
- Tekdemir – Tekocak 1993 Tekdemir, S. – Tekocak, M., *Kelenderis Su Yolu ve Sarnıçlar, Konya (Yayınlanmamış Lisans Tezi)*.
- Tekocak 1997 Tekocak, M., *Kelenderis Liman Hamamı, Konya (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*.
- Tırpan 1990 Tırpan, A.A., "Anadolu'da Opus Reticulatum", *X. Türk Tarih Kongresi I*, 101-111.
- Vitruvius Vitruvius, *De Architectura (Mimarlık Üzerine)*, (Çev. S.Güven), İstanbul, 1990.
- Yegül 1992 Yegül, F., *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, New York.
- Yegül 2006 Yegül, F., *Antik Çağda Hamamlar ve Yıkanma*, (Çev. E.Erten), İstanbul.
- Zoroğlu 1988 Zoroğlu, L., "Kelenderis 1986 Yılı Çalışmaları", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, 409-422.
- Zoroğlu 1989 Zoroğlu, L., "Kelenderis 1987 Yılı Kazısı", *X. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 135-155.
- Zoroğlu 1991 Zoroğlu, L., "Kelenderis 1989 Yılı Kazısı", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı II*, 301-322.
- Zoroğlu 1992 Zoroğlu, L., "Kelenderis 1990 Yılı Kazısı", *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 241-254.
- Zoroğlu 1994a Zoroğlu, L., *Kelenderis I, Kaynaklar Kalıntıları Buluntular*, Ankara.
- Zoroğlu 1994b Zoroğlu, L., "Bir Mozaik Üzerinde Antik Kelenderis Kenti Betimlemesi", *1993 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Seri Konferansları Kitabı*, Ankara, 31-45.
- Zoroğlu 1995 Zoroğlu, L., "Kelenderis 1992 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı II*, 189-209.
- Zoroğlu 1999 Zoroğlu, L., "Kelenderis Mozaığı", *Çağlar Boyunca Anadolu'da Yerleşim ve Konut Uluslararası Sempozyumu*, 5-7 Haziran 1996, 1999, 513-524.

Fig. 1 Kelenderis Liman Hamamı, genel görünüşü

Fig. 2 Kelenderis Liman Hamamı, IV. ve VII. Mekanların kuzeybatıdan görünüşü

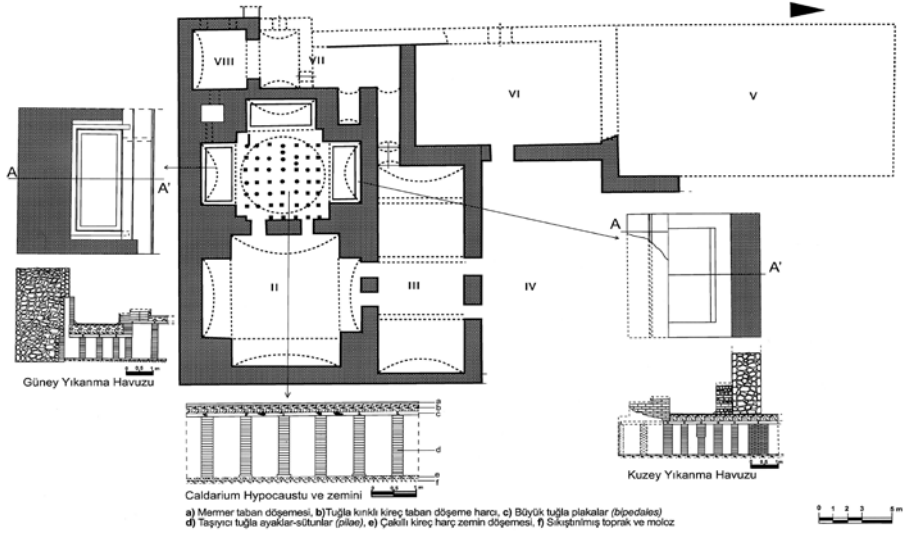

Fig. 3 Kelenderis Liman Hamamı'nın planı, zemin hypocaust ile yıkama havuzlarının kesit ve planları

Fig. 4 Kelenderis Liman Hamamı, I.Mekan hypocaust ve zemini

Fig. 5
Kelenderis Liman
Hamamı, I. Mekan,
güney yıkanma havuzu

Fig. 6
Kelenderis
Liman Hamamı,
Praefurnium'daki ısıyı
caldarium ve tepidariuma
ulaştırın tüneller

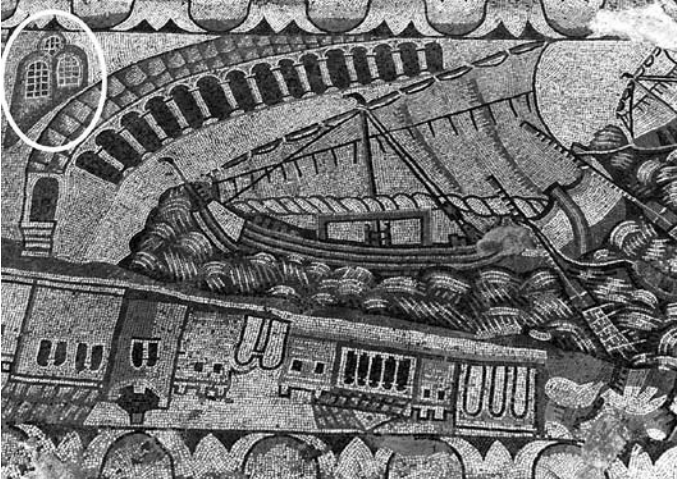

Fig. 7
Kelenderis Zemin
Mozaïği

Fig. 8 Kelenderis Liman Hamamı, II. ve III. Mekanların doğudan görünüşü

Fig. 9
Kelenderis Liman Hamamı,
III. Mekan'da sonradan
yapılan üst örtü

Fig. 10 Kelenderis Liman Hamamı, VII. Mekan tonozlu odacıklar ve praefurnium'un kuzeyden görünüşü

